

УДК 347.61/64(477)

Ю.Ю. Черновалюк

ПРАВО ОСОБИ НА СІМ'Ю ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Напевне, немає права, тісніше пов'язаного з людиною, ніж право на сім'ю.

Це право знаходило своє відображення ще у глибині століть, формуючись із сивої давнини і набуваючи тих рис демократичності й рівності, яке має тепер. Ще давньогрецький мислитель Платон зазначав, що у добре влаштованій державі першими законами повинні бути ті, які регулюють шлюб. І це цілком закономірно, адже ні людина, ані сім'я не можуть існувати в суспільстві самі по собі. Сім'я – це найбільш давній соціальний інститут, що виник ще в надрах первісного суспільства. Сім'я – це суспільство в мініатюрі, від цілісності якого залежить безпека всього великого людського суспільства [1, с. 40].

Сімейно-правовий статус людини – це її обличчя в суспільстві, пов'язане зі станом сім'ї цієї людини. Сім'я як соціальний феномен, що склався в суспільстві, має для кожної окремої людини велике значення і в самому суспільстві становить загально визнану соціальну цінність. Тому нормативне регулювання сімейних відносин відображає і соціальну значущість тих видів сімейних відносин, які підлягають правовому регулюванню, та індивідуальну цінність певних видів сімейних відносин для кожної людини зокрема. Від якості та обґрунтованості правової та соціальної – цього регулювання залежить стан сімейних відносин у суспільстві, визначеність поведінки окремих осіб, які є учасниками сімейних та суспільних відносин, їх соціальне становище і правовий стан, навіть їхнє сприйняття світу і життя взагалі.

Проблеми сім'ї – завжди актуальні, бо сім'я, як живий організм, змінюється із зміною суспільства, яке у свою чергу також змінюється із зміною сім'ї. Це обумовлено тим, що сім'я як найменший осередок суспільства відтворює в собі на мікрорівні всі проблеми суспільства, і відповідно її стан, рівень і якість життя, культура сімейних відносин безпосередньо й активно впливають на стан і розвиток суспільства.

Глибока проникливість сімейно-правового регулювання в систему соціальних зв'язків суспільства вимагає досягнення високого рівня цього регулювання, побудови його на тих принципових засадах, які відповідають соціально ціннісним орієнтирам його призначення. Особливої актуальності набуває проблема правового регулювання сім'ї у світі оновлення цивільного та сімейного законодавства шляхом прийняття нового Цивільного та Сімейного кодексів [2, с. 1-2].

Питання сім'ї були предметом дослідження вчених-науковців (М.Н. Малєїна, З.В. Ромовська, Р.О. Стефанчук та ін.). Але у світі останніх історичних, економічних та політичних реформ вони потребують сучасного наукового вивчення та аналізу. В умовах формування нових суспільних відносин проблеми сім'ї безумовно набувають нового звучання.

Мета статті полягає в тому, щоб, базуючись на комплексному вивченні та аналізі наукової літератури, чинного законодавства та практиці його застосу-

вання, розкрити зміст права особи на сім'ю, визначити його характерні риси та особливості правового регулювання.

Право фізичної особи на сім'ю є складовою єдиного комплексу її особистих немайнових прав, тому поміщення його саме в Цивільному кодексі України є виправданим. Зміст права на сім'ю та умови його здійснення конкретизовані в Сімейному кодексі України.

Деякі вчені вважають, що закріплене у ст. 291 Цивільного кодексу України як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи – право на сім'ю, радше слід віднести до окремих (спеціальних) особистих немайнових прав, що виникають у сфері сімейних відносин. Адже дане право тісно пов'язане із сімейними правовідносинами і здебільшого не виникає та не існує поза ними [3, с. 261-262].

Право на сім'ю включено до першої групи особистих немайнових прав не випадково. Сім'я забезпечує людині психологічний притулок. Саме вона часто є для неї засобом виживання. У ст. 3 Сімейного кодексу України сім'я, відповідно до Загальної декларації прав людини, інших міжнародно-правових документів, названа первинним та основним осередком суспільства.

Відповідно до Віденського Міжнародного плану дій з проблем старіння (Документ ООН від 5-6 серпня 1982 р.), сім'я є основним осередком суспільства незалежно від своєї форми або організації. Як зазначено в Копенгагенській декларації про соціальний розвиток (Документ ООН від 1 січня 1995 р.), у різних культурних, політичних та соціальних системах сім'я існує в різних формах. Вона має право на всебічний розвиток та підтримку.

Ознаками сім'ї, як зазначено у ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України, є спільне проживання, спільний побут, наявність взаємних прав та обов'язків. Такі ознаки сім'ї були сформульовані на підставі рішення Європейського Суду з прав людини (у справі Джонсон проти Ірландії, а також Рішення Конституційного Суду України від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 у справі про офіційне тлумачення терміна “член сім'ї”).

Право на сім'ю складається з кількох елементів: право на проживання в сім'ї своїх батьків; право на вихід з неї; право на заснування своєї сім'ї; право на недоторканність сімейного життя [4, с. 256].

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Сімейного кодексу України, особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї. Право фізичної особи на сім'ю закріплене й у ст. 291 Цивільного кодексу України. Проте остання, на відміну від ст. 4 Сімейного кодексу України, передбачає право фізичної особи на сім'ю, тобто її право бути членом сім'ї, а не на створення останньої. Згідно зі ст. 291 Цивільного кодексу України фізична особа має право на сім'ю незалежно від віку та стану здоров'я. Вона не може бути проти її волі розлучена із сім'єю, крім випадків, встановлених законом.

Право на створення сім'ї є елементом сімейної правоздатності особи, яка досягла шлюбного віку, а не її суб'єктивним правом, оскільки йому не відповідає чийсь обов'язок. Суб'єктивному ж праву особи завжди відповідає обов'язок іншої особи або осіб [5, с. 71].

Конвенція про права дитини (ст. 16) передбачає право дитини на сімейне життя. Отже, право на сім'ю в сенсі права жити в сім'ї мають усі від моменту народження. Щодо права на створення сім'ї, то це право – категорія вікова [6, с. 54].

Шлюбний вік для жінки встановлено у 17, а для чоловіка – у 18 років (ст. 22 Сімейного кодексу України). Суд за заявою особи, яка досягла 14 років, може своїм рішенням надати їй право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає інтересам зазначеної особи (ст. 23 Сімейного кодексу України) [7, с.14].

Підставою для створення сім'ї, відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України, є шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші обставини, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства.

У рішенні у справі Ф. проти Швейцарії (1987 р.) Європейський суд ухвалив, що тимчасова заборона на повторний шлюб чоловікові, який протягом 18 років уже тричі одружувався і розлучався, є порушенням ст. 12 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, згідно з якою чоловіки та жінки, які досягли шлюбного віку, мають право на шлюб та створення сім'ї.

Місце проживання дитини, якій виповнилося 14 років, не пов'язується з місцем проживання батьків чи одного з них. Це означає, що така дитина має право не лише за власним бажанням змінити своє місце проживання, а й вийти із сім'ї батьків, створити свою власну сім'ю [4, с. 256-257].

Створення сім'ї у зв'язку з народженням дитини не викликає сумніву, оскільки мати і дитина вже створюють фактично нові відносини, в яких вони посідають центральне місце.

Але звернемо увагу на ту обставину, що таким чином створюються нові сім'ї, які можуть існувати в рамках іншої сім'ї. Тобто автори роблять посилання на те, що в межах однієї великої сім'ї можуть існувати дві або більше сімей, що утворюватимуть складні сімейні взаємовідносини. Наприклад, з батьками проживає дочка, яка народжує дитину і надалі проживає з ними. Тобто тут існуватимуть як взаємини між батьками та дітьми, так і відносини між дідом, бабою та онуком [8, с. 34].

Окремими правомочностями права на сім'ю слід вважати можливість обирати особу, з якою створюватиметься сім'я, та можливість жити в сім'ї [9, с. 293].

Положення Сімейного кодексу України, що кожна особа має право на проживання в сім'ї, відповідає ст. 51 Конституції України, яка передбачає охорону державою сім'ї, дитинства, материнства та батьківства. Крім того, право на проживання в сім'ї тісно пов'язане з правом на житло, передбаченим ст. 47 Конституції України [5, с. 71].

Право на проживання в сім'ї включає, зокрема, право дитини бути забраною з пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я. Право дорослої людини бути забраною із закладу охорони здоров'я (хоча воно і не записане в жодному законі) має також вважатися елементом права на сім'ю відповідно до принципу справедливості та розумності. Відповідним цьому праву має бути обов'язок одного з подружжя, дочки чи сина забрати з лікарні хворих мати чи батька, якщо вони мають для цього щонайменшу змогу [10, с. 24].

Слід зазначити, що право кожної особи на проживання в сім'ї, визначене у Сімейному кодексі України, має декларативне значення, оскільки воно не зовсім чітко асоціюється з правами інших членів сім'ї. У ч. 3 ст. 4 Сімейного кодексу України альтернатива полягає в тому, що член сім'ї може бути "ізолюваний" від сім'ї лише в певних випадках і в порядку, встановленому законом. Розкриваючи поняття "ізолюваний", можна встановити, що воно асоціюється з позбавленням волі одного з членів сім'ї. Проте таке положення слід розцінювати як зовнішній вплив на сімейні відносини, але доцільно брати до уваги й право сім'ї на відсторонення члена сім'ї від сімейних відносин. Таке положення не має спеціальної регламентації в Сімейному кодексі України, до положень якого входять лише розірвання шлюбу, позбавлення батьківських прав, встановлення режиму окремого проживання подружжя (ст. 119 Сімейного кодексу України), скасування усиновлення тощо, тобто окремі критерії, що свідчать про зникнення сімейних відносин. Водночас сімейні права та обов'язки можуть зникати під час існування сім'ї. Наприклад, у разі виникнення проблемних стосунків між членами сім'ї в багатьох випадках сім'ї розпадаються, а дорослі члени сім'ї (діти) починають жити окремо від батьків. У ст. 1224 Цивільного кодексу України передбачаються випадки усунення від права на спадкування, які формально символізують втрату родинних зв'язків, зокрема для сімейних відносин можна вважати несумісними випадки вчинення злочинних дій щодо одного з членів сім'ї. Так само можна трансформувати неможливість спільного проживання з одним із членів сім'ї, що передбачено у ст. 116 Житлового кодексу України, у припинення сімейних відносин з таким членом сім'ї, оскільки у ст. 3 Сімейного кодексу України встановлено критерій сім'ї – спільне проживання.

Отже, кожна особа має право на проживання в сім'ї, але не кожна сім'я зобов'язана вважати членом сім'ї будь-яку особу, а сімейні відносини зобов'язують до певної поведінки, накладають на члена сім'ї певні обов'язки, хоча і надають певні права. Це стосується як дорослих членів сім'ї, так і дітей, до яких можуть застосовуватися відповідні санкції: для дорослих дітей і членів сім'ї – за ст. 116 Житлового кодексу України, для дітей – влаштування до спеціальних інтернатів тощо [8, с. 34].

Право на сім'ю також включає право на вибір форм організації сімейного життя.

Найпоширенішою і найбільш ефективною формою організації сімейного життя з погляду інтересів подружжя, їхніх дітей та й з погляду інтересів суспільства є шлюб.

Держава надає перевагу саме шлюбній формі організації сімейного життя. Перебування в шлюбі й нині залишається в суспільній свідомості елементом престижу. Шлюб розцінюється як запорука міцності сім'ї, хоча не завжди реально виступає такою запорукою.

Незважаючи на різноманітні заборони та переслідування, продовжує існувати конкубінат (від лат. *concubinatus* – позашлюбне співжиття, або, як кажуть у народі, "життя на віру") Від адюльтеру конкубінат відрізняється тривалістю, не анонімністю, відкритістю взаємин, відсутністю формальних перешкод до реєстрації шлюбу; від шлюбу – відсутністю державної реєстрації [6, с. 54].

Якщо, скажімо, чоловік, не розірвавши шлюбу, проживав з іншою жінкою, він реалізує своє право на приватне життя. Але говорити про сім'ю в цій ситуації важко, незалежно від почуттів, які між цими людьми панують. Оскільки йдеться про порушення чоловіком подружньої вірності, то все те, що засновано ним, формально не є сім'єю. Адже одночасно у двох сім'ях перебувати неможливо [10, с. 21].

Ставлення радянської держави до конкубінату в різний час було різним. Сімейне законодавство Російської РФСР визнавало фактичні шлюби. За Кодексом 1926 р. фактичний шлюб визнавався на паритетних (тобто рівних) засадах із зареєстрованим у ЗАГСі. Однак наявність фактичного шлюбу в кожному випадку належало підтвердити рішенням суду.

Кодекс про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану Української РСР 1926 р. вирішував проблему фактичних шлюбів інакше: права та обов'язки подружжя породжував лише зареєстрований шлюб. Але була тут одна цікава деталь: особа, яка перебувала у фактичних шлюбних стосунках, могла в односторонньому порядку зареєструвати шлюб. У разі заперечення передбачалося заперечення такої реєстрації.

На практиці відбувалося майже цілковите зрівнювання фактичного та зареєстрованого шлюбу. Це зумовлювалося великою питомою вагою фактичних шлюбів, необхідністю захисту інтересів жінок, які залишилися з дітьми.

Така ситуація тривала до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р., який надав юридичного значення лише зареєстрованому шлюбу.

Указ призвів до формування негативної суспільної оцінки таких стосунків, до заперечення їх сімейної сутності. Останніми роками ситуація почала змінюватися. Дедалі частіше в літературі, судових актах замість слова "співмешканець" зустрічаються слова "фактична дружина", "фактичний чоловік". Почастішали випадки вживання слів "фактичний шлюб", "фактичні шлюбні стосунки".

Передумови конкубінату різні. Найчастіше це зневіра у шлюбі осіб, які вже перебували в ньому, пересторога можливого повторення неприємного шлюбно-розлучного процесу.

Такі союзи не є об'єктом статистики, але, за різними даними, їх кількість зростає. Конкубінат може виконувати ті самі функції, що й шлюбна сім'я, тому заслуговує бодай на те, щоб бути визнаним як форма організації сімейного життя. Це, звичайно, аж ніяк не означатиме виправдання "вільного кохання" [6, с. 54-55].

Повага до особи, якою перейняті Конституція України і Цивільний кодекс України, вимагає спокійного, без упереджень, ставлення до незвичного для загалу права: права особи обирати форму організації свого особистого сімейного життя. Право на повагу до сімейного життя охороняє особу від зовнішнього втручання в сімейні справи, від розголошення інформації про приватний бік її життя. Слід зазначити, що ця норма є моральною, а не правовою нормою. Вона декларативна, тобто не має правової санкції, тому може лише сприяти виникненню зазначених відносин.

Тасмниця приватного життя забезпечує автономію особистості в суспільстві, збереження індивідуальності, дозволяє обмежити індивіда від усіх інших і кож-

ного. Приватне життя має різноманітні прояви. Деякі аспекти приватного життя взагалі не регулюються законодавством (наприклад, відносини дружби, поваги, любові та ін.), проте таємниця приватного життя підлягає охороні [11, с. 153].

Також необхідно зазначити правомочності, що мають дуже важливе значення в загальному контексті права на сім'ю. Це право особи на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того, де вона перебуває, та можливість особи вживати заходів щодо збереження сім'ї (ст. 56 Сімейного кодексу України). Ніхто із сторонніх осіб не має права вимагати розірвання шлюбу чи встановлення режиму окремого проживання.

Підводячи підсумок, необхідно зробити висновок, що право на сім'ю є одним із найважливіших прав особистості. Воно є складовою частиною єдиного комплексу її немайнових прав. Держава створює людині умови та забезпечує охорону права на сім'ю, а також таємницю сімейного життя, заохочує та підтримує осіб, які вирішили створити сім'ю. З цією метою право на сім'ю, на повагу до свого сімейного життя, охорону від зовнішнього втручання та від розголошення інформації про приватний бік життя закріплене на рівні правового принципу в міжнародно-правовому, а також державному законодавстві.

Література

1. Драгневич Л. Сутність і ретроспектива становлення та розвитку шлюбно-сімейних відносин в Україні // Підприємство, господарство і право. – 2002. – № 1. – С. 40-42.
2. Калітенко О.М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – 20 с.
3. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я.М. Шевченко. – Хмельницький: Вид-во Хмельницьк. ун-ту упр. та права, 2007. – 626 с.
4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В.М. Коссака. – К.: Істина, 2004. – 976 с.
5. Сімейне право України: Підручник / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2004. – 400 с.
6. Ромовська З. Особисті немайнові права фізичних осіб // Укр. право. – 1997. – № 1. – С. 47-60.
7. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2003. – 464 с.
8. Сімейний кодекс: Наук.-практ. коментар / За ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я.; КНТ, 2008. – 1248 с.
9. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. Є.О. Харитонова. – Х.: Одісей, 2006. – 1200 с.
10. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Наук.-практ. коментар. – К.: Ін Юре, 2003. – 532 с.
11. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: МЗ Пресс, 2001. – 244 с.